

Balog Iván

A cigányok Magyarországon.

(Magyarország az ezredfordulón.

Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián.

I. 2. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika.

Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása)

Szerkesztő: Glatz Ferenc. Összeállította: Kemény István: *A roma népesség helyzete* címmel 1997. november 19-én rendezett konferencia előadásai alapján. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999.

Az egyik legsúlyosabb hazai társadalmi problémával foglalkozó társadalomkutatók számára másfél évvel ezelőtt rendezett, interdiszciplináris konferencia anyagát összefoglaló, reprezentatív kötet megjelenése fontos esemény a cigánykérdésről szóló irodalmak sorában, hiszen a könyv formájában megjelent, hivatalos publikációk közül (az intézeti belső anyagokat, „belső szamizdatokat” most nem számítom ide} ez lép fel a legkomolyabb igényekkel és – az átfogó értékelést már itt előrebocsátva – ez képviseli az eddigiek közül a legmagasabb színvonalat is.

A konferenciát Glatz Ferenc MTA-főtitkár előadása vezette be. A rövid írás egyes benyomásokat hagy az olvasóban. Így például helyes meglátásnak tartom azt, hogy „nem az előítéletek miatt van cigánykérdés, hanem a cigányság és nem cigányság együttlésének valós problémái miatt. Először ezeknek a valós feszültségeknek a feloldásához kell eljutnunk, hogy e feloldás egyik melléktermékeként eljussunk az előítéletek megszüntetéséhez.” (10. old.) Számomra azonban érthetetlen a következő kijelentés: „Nemcsak a többség részéről kell feladni a diszkriminatív álláspontot, hanem a kisebbség részéről is.” (9. old.) Az állítás egyrészt logikailag ellentmondást tartalmaz, hiszen a kisebbség definíciószerűen diszkriminált (és nem diszkrimináló) csoportot jelent, másrészt pedig az empiria felől szemlélve is rejtély, hogy ugyan melyek lehetnek azok a legitim erőforrások, amelyek élvezetétől Magyarországon a romák a gázdásokat elűtik, azaz: diszkriminálják őket.

A könyv a továbbiakban két részből áll. Ha a két rész címét (*I. Ki cigány? Tradíciók és hátrányok*, illetve *II. Kitörési pontok*) kontrasztoljuk, szembetűnő, hogy a kiemelkedés esélyeinek taglalása ugyanakkora terjedelmet kapott, mint a halmozódó hátrányok számbavétele. A szerkesztési koncepció tehát igyekszik elkerülni azt a gyakori túlzást, amely determinisztikus egyoldalúsággal az ördögi körforgást mintázó reprodukciós tendenciáknak és az ezekre épülő katasztrófa-forgatókönyveknek ad primátust.

Az első rész címében szereplő kérdés („Ki a cigány?”) arra a dilemmára utal, amellyel minden, a cigányokra vonatkozó, átfogó statisztikának, illetve reprezentatív szociológiai felvételnek szembe kell(ett) néznie – így értelemszerűen a tárgykörben meghatározó két nagy cigányvizsgálatnak is, amelyeket 1971-ben és 1993–94-ben is Kemény István vezetett. Az első három tanulmány (Kocsis Károly–Kovács Zoltán: *A cigány népesség társadalomföldrajza*; Havas Gábor: *Cigányok a szociológiai kutatások tükrében*; Kertesi Gábor–Kéződi Gábor: *A cigány népesség lélekszáma*

Magyarországon a kilencvenes évek elején) mindegyike azzal a problémával viaskodik, hogy a kutatók a cigányság fogalmának és létszámának meghatározása során kénytelenek egy hetero-definícióból kiindulni, vagyis abból, hogy cigány az, akit környezete annak tart.

A három írás közül a Kertesi–Kézdi szerzőpáros által jegyzett a legigényesebb. (A Kocsis–Kovács kettős tanulmánya a kötetben a legrövidebb, és a *Cigánylét* című, 1991-es kötetben egy jóval hosszabb változata már megjelent, Havas Gábor munkája pedig a szövegből – igaz, csak impliciten – kitűnően még a nyolcvanas években született.) A Kertesi Gábor és Kézdi Gábor által *A cigány népesség Magyarországon* című könyvben részletesen ismertetett, bonyolult mintavételi és becslési eljárás mellett (amellyel itt nem áll módomban foglalkozni) különösen azok a teoretikus előfeltevések figyelemre méltóak, amelyek a végül alkalmazásra kerülő technikák kiválasztását motiválták: „A környezet vélekedése a cigánynak tekintett emberek számára nem semleges magánvélekedés, hanem a szó klasszikus értelmében vett társadalmi tény... Ebből a szemléletből nem következik az, hogy a cigányságot – amennyiben így definiáljuk – homogén sokaságnak kellene tekintenünk. Ugyanakkor az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével, nem jelentheti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi tényként komolyan vennie.” (46. old.)

Ennek szellemében Kertesiék számára „azon emberek ítélete nyújtott támpontot, akik *mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek* cigány (általuk cigánynak tekintett) emberekkel. E definíció három fontos elemére szeretnénk felhívni a figyelmet:

1. olyan emberek ítéletét vesszük alapul, akik mindennapi életük során valamilyen kapcsolatban – interakcióban – állnak cigány emberekkel;
2. mivel egymással kapcsolatban álló emberek egymásról alkotott vélekedéséről van szó, e vélekedéseknek a mindennapi érintkezés során *tétje van* (e vélekedések beépülnek a mindennapi viselkedésbe);
3. a helyi közösségeken belül a többségi csoport tagjainak vélekedései mögött húzódó elhatárolódási szándékok a szóban forgó csoport tagjai közti *kommunikáció* révén terjednek és nyernek további megerősítést („mi” és „ők”), s ily módon válnak a többségi társadalomban valamiféle *közvélekedéssé*” (47. old. – kiemelések az eredetiben).

Az I. rész még két tanulmányt tartalmaz. **Janky Béla:** *Lakóhely-változtatások a cigányok körében* című munkája azt a meglepő eredményt hozza, hogy cigányok és a nem cigányok átlagos vándorlási rátája között – az 1993–94-es cigányvizsgálat adatai szerint – nincs jelentős különbség. **Neményi Mária:** *Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében* című, 70 magnós interjú tapasztalatain alapuló írása a címben szereplő kérdést tekintve – cseppet sem meglepő módon – a kultúra szerepét hangsúlyozza, amely főleg a magyar állami kórházakban, illetve szülészeten domináló, dehumanizált gyógyítói szerepfelfogással szembeesülve okoz kultúrsokkot, az olvasóban pedig megrendülést.

A II. rész (*Kitörési pontok*) elsősorban azokban a tanulmányokban (**Szuhay Péter:** *Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében*, il-

letve **Bíró András:** *Autonómia és jövedelem*) igazolja vissza a címét, amelyek antropológiai megközelítést alkalmaznak, illetve esettanulmányokat tartalmaznak. Szuhay, aki a könyvhéten megjelent *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája* című könyvének egyik fejezetét közölte le ebben a kötetben, különböző településeken megfigyelt, elsősorban a feketegazdaságból hozott példák alapján két csoportot állít szembe. Az egyikre az jellemző, hogy „néhány tevékenységre koncentrálva sikeres üzemszervezetet alakíthattak ki, és kevésbé sújthatták őket az országban lejátszódó makrogazdasági változások.” (160. old.) Itt tehát találkozhatunk sikertörténetekkel is, még a fehérgazdaságban is (pl. Sarkad). A másik csoportban a származásuk miatt a nem cigány szegényektől is szegregálódó, a „cigány foglalkozásokba” beszoruló veszteseket találjuk, alapvetően azokban a térségekben, ahol az előző rendszerből eredő hátrányok konvertálódnak más hátrányokká: „...ahol az emberek jobban ki voltak szolgáltatva a szocialista nagyipar őket proletárástárból szorító folyamatának, ott a gazdasági szerkezetváltás után az élet élésének nehezebb feltételei adódtak, így a fennmaradásnak a 'minden lehetséges munkát meg kell fogni' kényszere alakult ki” (160. old.) A gázszók szemében megvetendőnek számító és kerülendő „cigány foglalkozások” a romák szemében viszont ártékelődnek, illetve átdefiniálódnak: „A cigányok közötti társadalmi hierarchia csúcsán az üzletesség kap etnikai értelmezést, nagyjából úgy fogalmazva, hogy az ember értékét az önállóság, a mások gazdagságától való függetlenség, a kevés munkával szerzett nagy jövedelem és a jólét határozza meg. Ebben az értelmezésben a kereskedés, az üzletelés valójában nem munkának, hanem életformának számít, és a korábban jobbára csak az oláh-cigányokra jellemző szemléletmód a cigányok más csoportjai között is egyetemes értelmezést nyert. Akár a kereskedők, akár a mezőgazdasági árutertermelők már megvetik és lenézik az általuk a szegényekre jellemzőnek ítélt megélhetési módokat, s azt éppen, hogy nem cigányosnak tartják.” (160. old.)

Alternatív Nobel-díjasunk, Bíró András kitüntetésének apropójáról, az Autonómia Alapítvány tevékenységéről számol be, amely több szempontból is úttörő jellegű. Bíróék formabontó módon a cigány civil társadalom fejlesztését tűzték ki célul, és fő prioritásként bizonyos fokig a cigánykutatás szociológiai főáramától eltérően – az oktatás menedzselése helyett a jövedelemtermelő képesség fokozását célzó projektek, programok támogatását jelölték meg (205–206. old.). Az alapítvány tevékenységének alkalmasint az a legfőbb hozadéka, hogy saját tévedéseit is rendszeresen korrigálva, következetesen érvényesíti a „ne halat, hanem hálót” elvét. Egyértelműen kerülük a paternalizmust, partneri viszonyra törekednek, vigyázva, hogy csak bábái, de ne szülői legyenek az egyes lokális cigány közösségek elképzeléseinek. Ugyanakkor – az első évek rossz tapasztalataiból okulva – intenzív monitorozással igyekeznek a kölcsönvisszafizetési arányt javítani, amiben igen komoly sikereket értek el. „Manapság a visszafizetés rátája eléri a 76 százalékot, ami hasonló projekteket illetően nemcsak nemzetközi vonatkozásban kiemelkedő, de egyik-másik magyar bank is örülne ilyen klienseknek. Kanadában, ahol az amer indiánokkal évtizedek óta folyik hasonló állami támogatás, a visszafizetési ráta 8 százalék körüli” (214. old.) – büszkélkedik a szerző, majd óvatosan hozzáteszi: „Ami az Autonómia Alapítvány kísérletének minőségi hatását illeti, annak értékelését bízzuk a jövőre” (uo.).

Havas Gábor a II. részben is szerepel tanulmányával, amely – az első részben szereplőhöz hasonlóan – egy rendszerváltás előtti vizsgálaton alapszik, ennek eredményeit azonban összeveti a Népjóléti Minisztérium, valamint az 1993–94-es nagy cigányvizsgálat adataival is. Így az elemzés kellő történeti mélységet kap, ami a dolgozat egyik erénye. Havas 1987-ben hat baranyai és négy borsodi, elcigányosodó aprófalut vizsgált. Elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, hogy a kisteleptülések a felemelkedés, a megrekedés vagy a társadalomból való kihullás esélyét kínálják-e az ott élő, oda költöző romák számára.

A válasz több megállapításból tevődik össze, úgymint:

- „...A településnagyság szerinti különbségeknél lényegesen jelentősebbek a szegregáció mértéke szerinti különbségek. Azoknak a cigányoknak, akiknek a lakóhelyi szegregációja erős, valamennyi településkategóriában minden fontos mutatójuk lényegesen rosszabb, mint azoknak, akik kevésbé szegregált vagy egyáltalán nem szegregált lakóköznyezetben élnek.” (197. old.)
- „A gettófalvak népessége nem egyenlő az aprófalvak népességével. A cigányoknak is jelentős része él olyan aprófalvakban, ahol egyelőre nyoma sincs a gettósodásnak, és a rendszerváltás utáni változások megállították a leépülést.” (196. old.)
- A fő kérdés... az, hogy a jövőben milyen mértékben halad előre az aprófalvas térségekben az elcigányosodás... A demográfiai helyzet (előregedő vagy kifejezetten idős nem cigány és lényegesen fiatalabb korösszetételű cigány népesség, a 14 éven aluli népesség etnikai összetétele, a várható születési arányszámok) ...számos településen előrevetíti a cigányok arányának rohamos mértékű növekedését” (197–198. old.).

Sajátos aspektusból veszi szemügyre az oktatást, vagyis az egyik legfontosabb kitörési pontot **Kézdi Gábor**: *A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása* című munkája: a továbbtanulási döntések ökonómiai modelljének bemutatása után magyarázatot keres a roma és a nem roma népesség továbbtanulási döntéseiben megfigyelt, rendkívül nagy különbségekre. Ami a modellt illeti, az alábbi megállapítás érdemel kiemelést: „A tanulás hasznai... a *távoli jövőben* jelentkező, *várható hasznok*. A tanulás költségei ezzel szemben a jelenben és a közeli jövőben, a tanulás során merülnek fel.” (218. old. – kiemelések az eredetiben). A modell által kínált magyarázatok: nagyarányú roma lemorzsolódás az iskolában; gettószerű környéken a továbbtanulással kiemelkedett példaképek hiánya; az iskolától való távolság; a szegény roma családokban a tizenéves fiatal munkaerő megtartásának igénye, valamint a jelen, a túlélés preferálása a jövővel szemben. Ellenőrzésükre Kézdi – Kertesi Gáborral közösen – külön felvételt készített a továbbtanuló (pontosabban: valamilyen alapítványtól vagy önkormányzattól továbbtanulási ösztöndíjban részesült) roma fiatalok családjai körében. Bár a mintába eleve az ösztöndíjakra pályázással önmagukat szelektálók kerültek be, a legfontosabb tanulság: *van* ilyen roma (szülői) csoport.

A kötetet összeállító **Kemény István** *Tennivalók a cigányok/romák körében* című, összefoglaló igényű tanulmánya az oktatás, a diszkrimináció és a munkanélküliség területén tartalmaz javaslatokat az 1993–94-es vizsgálat adataira támaszkodva.

Az oktatás terén a kilencvenes évekig az volt a jellemző, hogy „...az ötvenes és a hatvanas években a nem roma népesség iskolázottsági szintje gyorsan emelkedett, és a romák és a nem romák közötti távolság növekedett. Ma mások az iskolázottsági szintek, de... a távolság a hetvenes és a nyolcvanas években is tovább növekedett.” (229. old.) A hátrányokat generáló, illetve reprodukáló trendek közül ma is folytatódik a roma gyermekek cigányosztályokba, illetve kisegítő iskolákba történő szegregálása és kiszemetezése, ami az iskolát számukra idegen, ellenséges, kudarcokkal teli környezetté teszi, valamint az, hogy sokuk ma is alultáplált. Ide sorolhatók a nem magyar cigányoknál a nyelvi nehézségek, továbbá, hogy a roma szülők iskolához való viszonyát továbbra is a hatóságokkal való, megfelelő viszony kialakítása motiválja. Fokozza a hátrányokat az, hogy az új közoktatási törvény eltörölte a dolgozók általános iskoláját, ahol a roma tanulók – igaz, csak városokban, illetve városkörnyéki településeken – a felzárkóztatásban jártas tanárok vezetése alatt, már érettebb fejjel több sikerélményt szerezhettek.

A kilencvenes években azokban a tendenciák részben módosultak: „A legutóbbi néhány évben javulni kezdtek a továbbtanulási esélyek. Az egész népesség viszonylatában a középiskolai továbbtanulási esélyeket elsősorban az befolyásolja, hogy a tizenöt év alatti évfolyamok létszámai folyamatosan csökkentek.” (240. old.) „A bejutási esélyek általánosságban javulnak. Bizonyosra vehető, hogy az esélyeknek ez a javulása kiterjed majd a roma gyerekek egy részére is...” (241. old.) „Arra azonban nincs biztosíték, hogy el is végzik a középiskolát, sőt, számolni kell azzal, hogy a mainál nagyobb lesz a lemorzsolódás.” (242. old.) „A roma gyerekek túlnyomó része valószínűleg nem tud majd élni ezekkel a lehetőségekkel.” (241. old.)

Ennek megfelelően az alapfokú oktatási tennivalók között Kemény aláhúzza, hogy a magyar nyelvi felzárkóztatásnak és a cigány/beás nyelv oktatásba történő, egyidejű befogadásának is a magyar társadalomba, és nem a rezervátumba való integrációt kell szolgálnia. Hasonló szempontok irányadóak a szerző szerint az elitnevelő, középiskolai kollégiumok létrehozását illetően is: „Mivel az életben is nem romákkal fognak együtt dolgozni, a középiskolában is a nem roma tanulókkal kell versenyezniük, és azt az érettségit kell sikeresen letenniük, amelyet a többiek letesznek.” (246. old.) A szakképzés terén Kemény a legégetőbb feladatnak olyan támogatási rendszer kialakítását látja, amely lehetővé tenné, hogy a cigány szülők gyakorló helyeket „vásárolhassanak” gyermekeik számára, e nélkül ugyanis a szakképző iskolákba fel sem veszik őket.

A diszkriminációval kapcsolatban a szerző rámutat: téves az az állítás, miszerint a cigányok munkanélkülisége teljes egészében a rossz iskolai végzettségre vezethető vissza. „Hozzájárul a munkanélküliséghez az is, hogy a cigányok többsége falvakban és az ország válság sújtotta körzeteiben lakik, és korábban azokban az iparágakban dolgozott, amelyek azóta bajba jutottak. Ezek a tényezők azonban együttesen sem adnak teljes magyarázatot a cigányok munkanélküliségére. Van egy reziduum, amelyet nem tudunk megmagyarázni, és ebben a reziduumban bizonyosan ott van a diszkrimináció hatása is.” (249. old.) Ennek alapján Kemény így foglal állást: „...Nem általános diszkriminációt, hanem faji diszkriminációt tiltó törvényt javasolok. Egy általános diszkriminációt tiltó törvény szükségképpen általános elveket tartalmaz, vagyis deklaratív jellegű és nincs tekintettel a végrehajthatóságra.” (251. old.)

A munkanélküliség problémájáról szólva Kemény főbb javaslatai a következők:

„1. A munkát találó, tartósan munkanélküliek esetében a vállalatot terhelő tb-járulékok jelentős részét vállalja át az állam a költségvetés terhére.

2. A tartósan munkanélkülieket munkába állító vállalatok egy éven át fizethessenek a minimális munkabérnél 15 vagy 20 százalékkal kevesebbet.

A fenti két rendszabály bevezetését javasolom azoknál a 17. vagy 18. életévüket betöltő fiataloknál is, akik még nem helyezkedtek el, nincs szakképzettségük, és nincs magasabb iskolai végzettségük az általános iskola 8. osztályánál.” (253. old.)

A továbbiakban a szerző javaslatot tesz roma családsegítők alkalmazására, roma munkaszervezők foglalkoztatása mellett képzési programok és a közhasznú munkavégzés összekapcsolására. A tanulmány végén bővebben foglalkozik – a Bíró András vezette Autonómia Alapítvány mellett – más olyan alapítványokkal is, amelyek a romák mezőgazdasági foglalkoztatásának fellendítését célozzák. A cikkíró mind a Népjóléti Minisztérium 1993–97 közötti ún. szociális földprogramok, mind pedig a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány vonatkozásában igen kritikus: „A cigányok 1945-ben kimaradtak a földosztásból, a jelenlegi szociális programokban csak bérbe kaptak, csak rossz földet, eszközök nélkül, és a jövedelmező termelés feltételeinek létrehozása nélkül.” (255. old.) A konklúzió: „Jelenleg a cigányok 6 százaléka vesz részt a fentiekben tárgyalt mezőgazdasági programokban. A mezőgazdasági munkákban valamennyire jártas cigányok aránya ennél jóval nagyobb. A mostaninál jóval nagyobb anyagi és szellemi erőfeszítés kell ahhoz, hogy jóval több cigány család juthasson önálló egzisztenciához.” (uo.)